

Jurisprudencija, 2005, t. 75(67); 7–15

IKITEISMINIO TYRIMO TEORINIAI PAGRINDAI

Prof. habil. dr. Samuelis Kuklianskis

Pateikta 2005 m. birželio 30 d.

Parengta spausdinti 2005 m. spalio 3 d.

Pagrindinės sąvokos: ikiteisminis tyrimas, ikiteisminio tyrimo pareigūnas, ikiteisminio tyrimo paskirtis, baudžiamojo proceso principai.

S a n t r a u k a

Jau porą metų galiojant naujam Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodeksui netyla diskusijos dėl normų, reglamentuojančių ikiteisminį tyrimą. Straipsnyje nagrinėjami konceptualūs ikiteisminio tyrimo reglamentavimo klausimai: ikiteisminio tyrimo paskirtis ir kai kurie baudžiamojo proceso principai ar jų turinio aspektai, ypač svarbūs atliekant ikiteisminį tyrimą, taip pat analizuojamos kai kurios Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso nuostatos, susijusios su ikiteisminiu tyrimu. Ikiteisminio tyrimo baudžiamajame procese reguliavimas, autoriaus nuomone, turėtų sudaryti teisinę erdvę ištirti sudėtingiausius nusikaltimus, realizuoti visus nusikaltimų tyrimų metodus ir nustatyti tobulą nusikaltimų tyrimo organizavimo procesą, padėti kiek įmanoma užkardyti veiksmus, trukdančius išaiškinti nusikaltimus; skatinti nusikaltimų tyrimo legalias galimybes, būtų atviras mokslui ir pažangai; neleisti nekaltų asmenų patraukti baudžiamajon atsakomybėn, garantuoti, kad būtų gerbiamas visų dalyvaujančių procese žmonių orumas, privatus gyvenimas, užtikrintas jų saugumas ir procesinių teisių realizavimas.

I v a d a s

Lietuvos Respublikos Seimo 2002 m. kovo mėn. 14 d. patvirtintas ir dabar galiojantis Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodeksas [1] (toliau – BPK) nevisiškai pateisino praktikų ir mokslininkų lūkesčius. Iš esmės didžiausios diskusijos kilo dėl normų, reglamentuojančių ikiteisminį tyrimą.

Rimtus ikiteisminio tyrimo reglamentavimo trūkumus patvirtina daug baudžiamojo proceso įstatyme padarytų pakeitimų bei papildymų, taip pat daugybė šalies Generalinio prokuroro įsakymais patvirtintų rekomendacijų dėl ikiteisminio tyrimo atlikimo [2, 3, 4, 5, 6].

Mūsų nuomone, daliniais pataisymais ir papildymais, taip pat instrukcijomis „pagydyti“ nelabai tobulo kodekso negalima. Pildymais ir taisymais, tuo labiau instrukcijomis, kurių reguliuojami klausimai dažnai neatitinka Generalinio prokuroro kompetencijos šioje veiklos srityje, negalima patobulinti koncepcijos, tapusios BPK rengimo pagrindu.

Todėl manome, kad būtų tikslinga grįžti prie ikiteisminio tyrimo teorinių pagrindų nagrinėjimo. Teorinis ikiteisminio tyrimo koncepcijos pagrindas leistų sumodeliuoti tinkamas įstatymo normas. Be abejo, naujame, dabar galiojančiame BPK yra daug gero ir naujo, ir šių dalykų atsisakyti toliau tobulinant ikiteisminio tyrimo koncepciją būtų neteisinga.

Mūsų ikiteisminio tyrimo patirtis, moksliniai tyrimai ir baudžiamojo proceso, kriminalistikos ir kriminologijos žinios leidžia pateikti bendrą dabar galiojančio BPK reglamentuoto ikiteisminio tyrimo vertinimą: normos ir institutai, reguliuojantys ikiteisminį tyrimą, trukdo sėkmingai tirti nusikalstamas veikas, o rengiamų nusikalstamų veikų užkardymas (prevencija) visai ignoruojamas. Terminų „prevencija“ ir „kelio užkirtimas“ BPK visai nėra.

Toks bendras, nors ir neigiamas naujojo BPK vertinimas leidžia man šiame straipsnyje mažiau nagrinėti atskirų normų, reglamentuojančių ikiteisminį tyrimą, trūkumus. Straipsnio tikslas yra panagrinėti konceptualius ikiteisminio tyrimo reglamentavimo klausimus: atskleisti ikiteisminio tyrimo paskirtį bei kai kuriuos baudžiamojo proceso principus ir jų turinio aspektus, turinčius ypač daug reikšmės atliekant ikiteisminį tyrimą, taip pat paanalizuoti kai kurias Lietuvos Respublikos baudžiamajame kodekse (toliau – BK) [7] įtvirtintas nuostatas, susijusias su ikiteisminiu tyrimu. Be abejo, nebus apsieita be kai kurių atskirų normų bei institutų analizės.

1. Ikiteisminio tyrimo samprata bei paskirtis

Tikslinga būtų pradėti nuo ikiteisminio tyrimo sampratos. Dabar galiojantis BPK nepateikia ikiteisminio tyrimo sampratos. Įstatymo leidėjas ikiteisminio tyrimo reglamentavimą pradeda nuo normų, nustatančių ikiteisminių tyrimo subjektus ir įstaigas. Reikia manyti, kad ikiteisminis tyrimas dabartiniame BPK yra suprantamas kaip veikla, kurią reglamentuoja normos, susijusios su ikiteisminio tyrimo procesu. Tačiau šitaip aiškinant ikiteisminio tyrimo sampratą lieka neregamentuotų daug klausimų. Net ikiteisminio tyrimo uždaviniai šioje BPK dalyje nėra suformuluoti, pasigendame ir tiesiogiai su ikiteisminiu tyrimu susijusių principų turinio atskleidimo ir kitų labai svarbių dalykų, t. y. išsamios ikiteisminio tyrimo reglamentacijos, kuri leistų suprasti šios labai reikšmingos baudžiamojo proceso dalies raidę ir dvasią, suvokti jos ideologiją, kuri taip pat labai svarbi atliekant ikiteisminį tyrimą. Reikia pažymėti, kad ikiteisminio tyrimo samprata nėra atskleista ir Baudžiamojo proceso kodekso komentare [8].

Tai bandysime padaryti mes. Ikiteisminį nusikalstamų veikų tyrimą galima apibūdinti dvejopai: baudžiamojo proceso ir kriminalistiniu aspektais. Ikiteisminio tyrimo sampratą iki galo atskleisti galima tik nagrinėjant abu aspektus kartu.

Ikiteisminį nusikalstamų veikų tyrimą, remiantis kriminalistinėmis pozicijomis, galima apibūdinti kaip kriminalistinės teorijos praktinį rezultatą – kriminalistinę praktiką.

Ikiteisminį nusikalstamų veikų tyrimą iš procesinių pozicijų galima apibūdinti kaip autonomišką baudžiamojo proceso dalį – veiklą, kurios tiesioginė paskirtis yra greitas ir išsamus nusikalstamų veikų išaiškinimas (tyrimas), taip pat rengiamų nusikalstamų veikų užkardymas.

Ikiteisminis nusikaltimų tyrimas yra dėsninga, galima sakyti, dėsningiausia veikla iš visų reglamentuojamų BPK veiklos sričių. Jis priklauso nuo visumos įvairių veiksmų, kuriuos reikia pažinti, kad būtų galima teisingai ir pagrįstai nustatyti procesinio reglamentavimo prioritetus bei tinkamai sureguliuoti ikiteisminį nusikaltimų tyrimą. Čia nekalbama apie teisinį kriminalistikos metodiką bei rekomendacijų įtvirtinimą, o manoma, kad į jas reikėtų atsižvelgti, reglamentuojant ikiteisminį nusikaltimų tyrimą.

Ikiteisminis nusikaltimų tyrimo reglamentavimas baudžiamajame procese turėtų sudaryti teisinę erdvę:

- ištirti sudėtingiausius nusikaltimus bei jų mechanizmą, leisti taikyti visus nusikaltimų tyrimo metodus bei nustatyti nusikaltimų tyrimo organizavimo tvarką;
- sukurtų įstatymų klišės maksimaliai užkardyti veiksmus, trukdančius išaiškinti nusikaltimus ir nieko bendra neturinčius su proceso dalyvių teisių užtikrinimu, o atvirkščiai, trukdančius jam;
- skatintų nusikaltimus tirti legaliomis priemonėmis, leistų būti atviram mokslui ir pažangai.

Tačiau visi išvardyti veiksniai turi neleisti bet kokia forma patraukti nekaltų asmenų baudžiamajon atsakomybėn ir garantuoti visų dalyvaujančių procese asmenų orumą, pagarbą jų privačiam gyvenimui, saugumą bei procesinių teisių įgyvendinimą.

Visi pažangūs nusikaltimų tyrimo metodai ir veikla, taip pat veikla, paremta kibernetikos, informatikos, darbo mokslinio organizavimo ir kitomis teorijomis bei praktika turėtų būti legalizuota, žinoma, jeigu tai nepažeidžia proceso dalyvių teisių, jų gynybos galimybių, žmogaus orumo ir kt.

Jeigu kai kurie nusikaltimų tyrimo metodai gali pakenkti žmogui, jie turi būti ribojami įstatymu tiek, kiek būtina garantuoti procese dalyvaujančių žmonių procesinius interesus, teises bei žmogiškumą.

Pripažindami, kad baudžiamojo proceso teisė – tai vientisa nusikaltimų tyrimo ir baudžiamųjų bylų teismo nagrinėjimo teisinė priemonė, kartu išskiriame dvi autonomines baudžiamojo proceso dalis: ikiteisminio tyrimo ir teismo baudžiamųjų bylų nagrinėjimo.

Baudžiamąjį procesą, t. y. dvi jo autonomines dalis, vienija vienoda ideologija: teisėtumas, teisingumas, humanizmas, greitumas (operatyvumas), išsamumas, objektyvumas, visų gyventojų lygybė prieš įstatymą, teisė į aktyvią gynybą, nekaltumo prezumpcija, visų proceso dalyvių teisių ir at-

sakomybės pusiausvyra, suteikimas proceso dalyviams tiek teisių, kad jie galėtų užtikrinti savo teisėtus interesus teisėtomis priemonėmis ir būdais. Atsižvelgiant į tai, kad proceso vientisumo niekas neginčija, tikslinga daugiau pabrėžti ikiteisminio tyrimo skirtumus.

Pažymėsime svarbiausiuosius iš jų:

- 1) ikiteisminio tyrimo paskirtis skiriasi nuo baudžiamųjų bylų teismo nagrinėjimo paskirties. Šiuo atžvilgiu išskirtume apibendrintą ikiteisminio tyrimo paskirtį – greitai ir išsamiai išaiškinti nusikaltimus. Toliau konkretizuosime ikiteisminio tyrimo paskirties elementus.
- 2) nusikaltimo išaiškinimo organizavimas bei darbo tvarka iš esmės skiriasi nuo teismo baudžiamųjų bylų nagrinėjimo organizacijos bei darbo tvarkos.
- 3) baudžiamojo proceso principai nevienodai veikia skirtingose baudžiamojo proceso stadijose (dalyse). Iškiriami bendri visam procesui principai, bet nagrinėjami ir tie, kurie labiau realizuojami ikiteisminio nusikaltimų tyrimo stadijoje (pvz., darbo organizacijos pobūdžio principai), taip pat yra principų, kurie realizuojami siauresne apimtimi nei baudžiamųjų bylų teismo nagrinėjimo metu (pvz., viešumo ir kai kurie kiti principai).

Yra ir kitokio pobūdžio skirtumų. Čia galima būtų išskirti ikiteisminio tyrimo ir teismo bylos nagrinėjimo subjektus, net galių, valdžių pasidalijimo ir kt. atžvilgiu. Pažymėsiu, kad teisėjo, prokuroro arba ikiteisminio tyrimo pareigūno profesinis pasirengimas taip pat yra nevienodas. Atsižvelgiant į išvardytus skirtumus galima kalbėti apie nusikaltimo tyrimo ir teismo nagrinėjimo specifiką.

Plačiau aptariant ikiteisminio tyrimo paskirtį, galima išskirti dvi užduotis, keliamas šiai baudžiamojo proceso stadijai: greitai ir iki galo išaiškinti padarytus nusikaltimus ir laiku užkirsti kelią rengiamiems nusikaltimams.

Pirmasis uždavinys literatūroje vienaip ar kitaip yra nagrinėjamas [9, p. 27–42]. Šį uždavinį galima sukonkretinti, nurodant, kaip, kokiomis priemonėmis nusikaltimas turi būti išaiškintas, su kuo nusikaltimo išaiškinimas turėtų būti susijęs ir kita. Bet šie klausimai yra specialaus nagrinėjimo objektas. Numatant bendrą ikiteisminio tyrimo paskirtį vargu ar tai būtina.

Daugiau dėmesio skirsiu tam ikiteisminio tyrimo aspektui, kuris „dingo“ iš galiojančio Baudžiamojo proceso kodekso – tai prevencinė nusikaltimų tyrimo problematika. Čia turima galvoje ne sociologinė, biologinė ar kriminologinė nusikaltimų prevencija, o tiesiogiai su tiriamu nusikaltimu susijusi prevencija.

Taigi antrasis ikiteisminio nusikaltimų tyrimo uždavinys yra originalus. Kai kas gali teigti, kad rengiamų nusikaltimų užkardymas tiesiogiai susijęs su pirmuoju uždaviniu, t. y. greitu ir išsamiu nusikaltimų atskleidimu. Aš taip nemanau, nes tam nėra pagrindo. Pirmasis uždavinys įgyvendinamas reaguojant į jau padarytą nusikaltimą, o aš turiu galvoje tik pradėtą įgyvendinti sumanytą nusikaltimą. Ypač tai svarbu dabar, kai rengiamasi teroristinėms akcijoms, kai padaugėjo samdomų žudikų daromų nusikaltimų ir kai nusikaltimui rengiamasi ilgai ir kruopščiai. Manychiau, kad pasikeitus padėčiai, BPK reikėtų reglamentuoti atitinkamas priemones. Ir dabar galiojančiame BPK numatyta kai kurių priemonių, kurias realizuojant galima užkardyti pradėtus daryti nusikaltimus. Tai BPK 159 str. numatytas nusikalstamą veiką imituojančių veiksmų realizavimas. Tik gaila, kad nusikalstamą veiką imituojančių veiksmų atlikimas siejamas tik su nusikaltimų išaiškinimu, pamirštant nusikaltimų užkardymą bei trukdymą daryti arba tęsti pradėtą nusikaltimą. Prie priemonių, padedančių užkardyti nusikalstamas veikas, galima priskirti ir BPK 160 str. numatytą slaptą sekimą, baudžiamąją atsakomybę šalinančias aplinkybes, numatytas BK 29 ir 32 str., vėliau atitinkamai tampančias aplinkybėmis, dėl kurių baudžiamasis procesas yra negalimas (BPK 3 str. 1 d. 9 p.). Pažymėsiu, kad BK 29 str., numatančiame asmens, padariusio nusikalstamą veiką, sulaikymą, nurodytas ir sulaikymas asmens, kuris pasikėsino nužudyti. Tačiau čia vėlgi kalbama apie padariusių nusikalstamą veiką asmenų sulaikymą, apie jau padarytus nusikaltimus, susijusius su nusikalstamo susivienijimo ar organizuotos grupės veikla.

Taigi vadovautis nurodytomis normomis, užkertant kelią rengiamiems nusikaltimams, vargu ar tiesiogiai galima. Mūsų nuomone, kodekse reikėtų nuostatų, leidžiančių ir pareigūnams, ir piliečiams užkirsti kelią rengiamiems nusikaltimams. Čia nekalbama apie atvejus, kai besirengiant daryti nusikaltimą, yra padaromi kiti nusikaltimai. Tokiu atveju yra tiesiog greitai ir išsamiai tiriamas padarytas nusikaltimas.

2. Kai kurie ikiteisminiam tyrimui reikšmingų principų turinio aspektai

Panagrinėjus ikiteisminio tyrimo paskirtį, būtina aptarti ikiteisminio nusikaltimų tyrimo principų sistemą. Mūsų nuomone, baudžiamojo proceso principų sistemą sudaro: teisėtumas, asmens, jo bei jo šeimos būsto, turto, privataus gyvenimo neliečiamybė, piliečių lygybė prieš įstatymą, nekaltumo

prezumpcija, principas, kad teisingumą vykdo tik teismas, teisėjų nepriklausomumas, nusikalstamų veikų tyrėjų savarankiškumas ir nepriklausomumas, aktyvi prokuroro vykdoma ikiteisminio tyrimo kontrolė, ikiteisminio tyrimo teisėjo atliekama ikiteisminio tyrimo kontrolė, aukštesniųjų teismų vykdoma žemesniųjų teismų kontrolė, proceso dalyvių teisių ir pareigų balansas, proceso dalyvių teisių pusiausvyra, aktyvi nukentėjusiojo teisinė padėtis, kaltintojo įrodinėjimo našta (pareiga), įtariamąjo (kaltinamojo) aktyvi gynyba, teisėta gynyba (įrodinėjimo ir gynybos būdų, priemonių ir pateikiamos medžiagos nepriekaištingumas, t. y. įstatymų reikalavimų atitikimas), procesinių prievartos priemonių proporcingumas, proceso operatyvumas, išsamumas ir objektyvumas, proceso viešumas, rungimosi principas, proceso humaniškumas, proceso pažangumas. Žinoma, dėl kai kurių principų formuluočių bei jų turinio galima diskutuoti, taip pat galima diskusija dėl kai kurių principų sistemos elementų.

Apskritai mūsų pasiūlytai principų sistemai nagrinėti reikėtų skirti atskirą publikaciją – tai plati ir savarankiška tema. Šiame straipsnyje mes nagrinėsime tik kai kuriuos tiesiogiai su ikiteisminiu tyrimu susijusių arba mūsų naujai suformuluotų principų aspektus.

Kaip jau buvo minėta, baudžiamojo proceso principai gali būti skirstomi į bendrus visam baudžiamajam procesui, į principus, būdingus vienai ar kitai proceso autonomiškai daliai, bei principus, nors ir būdingus abiem proceso dalims, tačiau jose įgyvendinamus skirtinga apimtimi.

Pradėsime nuo vieno iš kertinių baudžiamojo proceso principų, kad teisingumą vykdo tik teismas. Kaip nurodyta Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodekso komentare, nagrinėjamas principas reiškia, jog joks „kitas subjektas, išskyrus teismą, negali: 1) konstatuoti, kad baudžiamojo įstatymo uždrausta veika tikrai buvo padaryta; 2) nuspręsti, kad kaltinamasis yra kaltas dėl tos veikos padarymo; paskirti kaltu pripažintam asmeniui kriminalinę bausmę arba atleisti nuo baudžiamosios atsakomybės ir bausmės“ [8, p. 25]. Visi šie klausimai išsprendžiami išnagrinėjus bylą ir nešališkai ištyrus visas bylos aplinkybes. Mūsų požiūriu, šis principas nėra visiškai realizuojamas konstruojant atskiras Baudžiamojo proceso kodekso nuostatas. Kai kuriais atvejais vykdyti teisingumą pavedama ikiteisminiam tyrimo teisėjui, kuris patvirtina prokuroro nutarimą dėl ikiteisminio tyrimo nutraukimo tais atvejais, kai būtina nustatyti, ar baudžiamojo įstatymo uždrausta veika padaryta, ir nuspręsti, ar asmuo yra kaltas dėl tos veikos padarymo, bei kaltą asmenį atleisti nuo baudžiamosios atsakomybės (žr. BPK 212 str. 3–9 p., 214 str. 2 d.). Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso komentare šis klausimas iš esmės neanalizuojamas [8, p. 574], nors literatūroje diskutuojamas [10, p. 71–88, 11, p. 346–347].

Norėčiau paliesti dar vieną klausimą, susijusį su nagrinėjamu principu. Ar teisinga yra tai, kad baudžiamoji teisė kai kuriais atvejais savo nuožiūra sprendžia baudžiamojo proceso klausimus. Štai, dar nepriėmus baudžiamojo proceso įstatymo, Baudžiamajame kodekse buvo nustatyta, kad atleidimo nuo baudžiamosios atsakomybės klausimą visais atvejais sprendžia tik teismas. Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso 37 str. nustatyta: „Teismas gali atleisti nuo baudžiamos atsakomybės asmenį, padariusį nusikalstamą veiką, kuri nors formaliai ir turi kurios nors baudžiamojo įstatymo numatytos veikos požymių, bet dėl mažareikšmingumo nėra pavojinga“. Taip pat sprendžiamas klausimas reguliuojant kitus atleidimo nuo baudžiamosios atsakomybės atvejus (BK 38–49 str.). Mūsų supratimu, nurodytais atvejais baudžiamoji teisė peržengė savo reguliavimo sritį, iš anksto nustačiusi labai svarbių baudžiamojo proceso teisės sričių ribas.

Dabar panagrinėkime rungimosi ir viešumo principus. Šių dviejų principų įgyvendinimas atliekant ikiteisminį nusikaltimų tyrimą yra determinuotai ribotas, tačiau ne taip, kaip jie yra sureguliuoti galiojančiame įstatyme. Pagal BPK 7 ir 9 str. raidę bylų nagrinėjimo laikantis rungimosi principo ir viešumo principas realizuojamas tik nagrinėjant bylą teisme. BPK 7 str. numatyta, kad „bylos visuose teismuose nagrinėjamos laikantis rungimosi principo“, o BPK 9 str. nurodoma, kad „bylos visuose teismuose nagrinėjamos viešai“. Nors baudžiamojo proceso įstatyme apie tai nekalbama, nurodyti principai realizuojami ir atliekant ikiteisminį nusikaltimų tyrimą, tačiau jų veikimas yra ribotas. Apie viešumo bei rungimosi principo veikimo apraiškas atliekant ikiteisminį tyrimą diskutuojama literatūroje [8, p. 28; 12, p. 35, 13, p. 119–120]. Viešumo ir rungimosi principų veikimas atliekant ikiteisminį tyrimą siejamas su ikiteisminio nusikaltimų tyrimo paskirtimi. Absoliutus viešumas ne visuomet suderinamas su ikiteisminio tyrimo duomenų paslapties užtikrinimu [14, p. 101]; visiškai užtikrinti rungimąsi atliekant ikiteisminį nusikaltimų tyrimą taip pat nėra galimybių, nes siekiant išaiškinti nusikaltimus, kartais yra ribojamas tyrimo medžiagos viešinimas, taip pat ir įtariamajam (žinoma, iki tam tikro laiko). Neturint išsamios informacijos apie bylos medžiagą, visavertė diskusija, kuri yra rungimosi išraiška, vargu ar galima. Manau, kad ir pareigūnai, tiriantys nusikaltimą, turi vengti diskusijų, kol tiriant nusikaltimą surenkama pakankamai patikimos informacijos.

Kalbant apie tyrimo medžiagos pavišimą, kyla klausimas dėl operatyviais sumetimais nutekintoms provokuojančios ar klaidinančios informacijos. Mūsų nuomone, tai kartais yra būtina prie-

monė, padedanti išaiškinti nusikaltimą, bet tokia, akivaizdžiai klaidinga, informacija negali būti pateikta pareigūnų, toks veiksmas gali būti susijęs tik su operatyvinių veiksmų atlikimu. Prokurorui ir tyrėjams nerekomenduojama skleisti neteisingos informacijos apie tiriamą nusikaltimą.

Kita vertus, nusikaltimas – tai visuomenei reikšmingas įvykis, kurį vargu ar galima nuslėpti. Žmonės iš įvairių šaltinių sužino apie įvykį arba jo atskiras detales. Nuslėpti įvykio negalima, bet riboti informaciją apie jį galima ir reikia. Informacijos srautą reikia reguliuoti protingai, siekiant nepakenkti tyrimui bei neatskleisti valstybės saugomų paslapčių, taip pat nepažeidžiant žmonių orumo, savigarbos, pagrindinių teisių ir kita.

Rungimosi principo veikimą riboja ir tai, kad ikiteisminiame tyrime nevysiškai realizuojamas kitas kertinis baudžiamojo proceso principas – teisė į gynybą, arba aktyvios įtariamojo (kaltinamojo) gynybos principas. Tai vėl iš esmės sietina su bylos medžiagos pateikimu (nepateikimu) susipažinti įtariamajam. Klausimas dėl leidimo susipažinti su ikiteisminio tyrimo medžiaga paliktas prokuroro kompetencijai; jis kiekvieną kartą sprendžia, kiek informacijos galima pateikti įtariamajam. Reikėtų pabrėžti, kad apie atskiras nusikaltimo tyrimo detales pats įtariamasis ir jo gynėjas gali sužinoti dalyvaudami nusikaltimo tyrimo veiksmuose (gynėjas – BPK 48 str. tvarka). Be to, įtariamojo gynėjas turi teisę savarankiškai rinkti gynybai reikalingus duomenis (BPK 48 str. 6 p.), tačiau mano supratimu, ir čia gynėjas yra suvaržytas, nes tokio savarankiško duomenų rinkimo procedūra reglamentuota nepakankamai. Minėtos galimybės sužinoti apie nusikaltimo tyrimą, savarankiškai renkama informacija vis dėlto iš dalies užtikrina rungimosi principo realizavimą ikiteisminiame nusikaltimo tyrime.

Atrodytų, kad viskas BPK būtų sureguliuota, jeigu įstatyme būtų įtvirtinta, kad viešumas, rungimosi principas, taip pat aktyvios įtariamojo gynybos (teisė į gynybą) principas ikiteisminiame tyrime veikia ribotai ir būtų nurodytos tos ribos.

Naujasis BPK visiškai ignoruoja vieną iš pagrindinių ikiteisminio tyrimo principų – nusikaltimo tyrėjo savarankiškumo ir nepriklausomumo principą. Šis principas išplaukia iš darbo organizavimo ir siejamas su baudžiamojo proceso subjektų, konkrečiai – ikiteisminio tyrimo subjektų savarankiškumu.

Naujame BPK apskritai nėra sąvokos „tyrėjas“. BPK kalbama apie ikiteisminio tyrimo pareigūną. Be to, atskiruose BPK straipsniuose jis traktuojamas gana skirtingai. BPK 18 str. nurodoma, kad „ikiteisminio tyrimo pareigūnas yra ikiteisminio tyrimo įstaigoje dirbantis asmuo, kuris šios įstaigos ar jo padalinio vadovo pavedimu atlieka šio kodekso numatytus ikiteisminio tyrimo veiksmus: siekia nustatyti nusikalstamą veiką padariusį asmenį ir tokios veikos aplinkybes“. Gi BPK 164 str. kalbant apie ikiteisminio tyrimo subjektus jau rašoma, kad „ikiteisminį (t. y. visą? – S. K.) tyrimą atlieka ikiteisminio tyrimo pareigūnai“. Mūsų supratimu, BPK 18 str. savo turiniu prieštarauja BPK 164 str.

Net jeigu sutiktumėme su BPK 164 str. formuluote, kad ikiteisminį tyrimą atlieka ikiteisminio tyrimo pareigūnas, vis dėlto atlikdamas ikiteisminį tyrimą jis nėra savarankiškas ir nepriklausomas. Štai kaip „nepriklausomumas“ ir „savarankiškumas“ suprantamas Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso komentare. „Labai sunkių ir sunkių nusikaltimų padarymo atvejais prokuroras turi nuolat sekti, kaip vyksta ikiteisminis tyrimas, ir duoti reikalingus ikiteisminio pareigūnams nurodymus. Lengvesnių nusikalstamų veikų atvejais ikiteisminio tyrimo pareigūnams prokuroras gali suteikti daugiau galimybių savarankiškai priimti reikiamus sprendimus. Ikiteisminio tyrimo pareigūnams prokurorai privalo iš anksto nurodyti, kokius veiksmus jie privalo ir gali atlikti tipinėse situacijose“ [8, p. 414].

Taigi savarankiškumo ir nepriklausomumo galiojantis baudžiamojo proceso įstatymas ikiteisminio tyrimo pareigūnams, tiriantiems nusikalstamas veikas, nenumato. Atvirkščiai, kaip nurodyta BPK komentare, „funkcijų padalinimo ikiteisminio tyrimo pareigūnams ir prokurorui logika remiasi tuo, kad ikiteisminio tyrimo pareigūnas turėtų atlikti teisiniu požiūriu mažiau sudėtingus veiksmus, reikalaujančius daugiau kriminalistinių, o ne teisinių žinių (štai kaip suprantama kriminalistika ir teisė apskritai – S. K.). Prokuroro pareiga – priimti sprendimus, kai reikia spręsti teises problemas. Prokuroras taip pat privalo atsakyti už tinkamą viso ikiteisminio tyrimo atlikimą. Tuo tarpu ikiteisminio tyrimo pareigūnui gali būti pavedama atlikti veiksmus tik dėl tam tikrų epizodų ar rinkti reikalingus tiriant bylą duomenis tik tam tikrais aspektais ar ikiteisminio tyrimo etapais“ [8, p. 413]. Taigi ikiteisminio tyrimo pareigūnas beveik paverčiamas pastumdėliu, geriausiu atveju – prokuroro nurodymų vykdytoju.

Taigi faktiškai nusikaltimų tyrėjas nėra nusikaltimo tyrimo „šeimininkas“. Teoriškai nusikaltimų tyrimo „šeimininkas“ yra prokuroras, tačiau praktiškai to nėra. Vien jau dėl to, kad rajonuose, o tuo labiau miestuose, vienu metu tiriami daug nusikaltimų, o prokurorų yra mažai, taip pat dėl to, kad prokuroro vaidmuo tiriant nusikaltimus yra daugiau kontrolinio pobūdžio. Retai prokurorai perima bylas ar nusikaltimų tyrimą savo žinion. Be to, to iš jų nereikalauja ir BPK. Prokuroras tik organizuoja ir vadovauja ikiteisminiam tyrimui. BPK nėra nurodyta institucija ar pareigūnas, kuris atsakytų už

ikiteisminį tyrimą. Dėl to nėra pagrindo pritarti BPK komentatoriams, kad prokuroras tampa atsakingas už ikiteisminio tyrimo proceso rezultatus [8, p. 413].

Pagal BPK raidę ir tuo labiau dvasią, atsakingų už ikiteisminį nusikaltimų tyrimą nėra ir už jo rezultatus niekas neatsako. Tai prieštarauja darbo organizavimo principams. Kolektyvinio vadovo, kolektyvinė atsakomybė čia netinka. Tuo labiau baudžiamasis procesas, kuris visais atvejais lemia žmogaus likimą, negali būti organizuojamas nenustačius aiškios atsakomybės už jo vykdymą ir pasekmes. Nėra savarankiškumo, nėra nepriklausomumo, nėra ir atsakomybės [15, p. 31]. Šie pagrindiniai darbo organizavimo principai turėtų būti įtvirtinti baudžiamajame procese. Optimalus šių principų įtvirtinimas lemia proceso efektyvumą ir turi įtakos galutiniams darbo rezultatams.

Iš ikiteisminio nusikaltimo tyrėjo atimta net teisė skirti ekspertizes, ikiteisminio tyrimo pareigūnas nušalintas nuo kardomųjų priemonių skyrimo, ikiteisminio tyrimo pareigūnas neprisideda ir prie kaltinamojo akto surašymo. Taigi vieni tiria, kiti, remdamiesi pirmųjų tyrimo rezultatais, priima sprendimus. Tai nenormalu, tai gali turėti skausmingų padarinių ir nusikaltimo tyrimo efektyvumui, ir pačiam prokurorui, priimančiam sprendimus remiantis kitų asmenų tyrimo rezultatais.

Pagrindinis vaidmuo ikiteisminiame tyrime skiriamas prokurorui, kuris (kaip aktorius) čia turi daug „vaidmenų“: ikiteisminio nusikaltimo tyrėjas, tyrimo vadovas, tyrimo organizatorius ir tyrimo kontrolierius (BPK 35, 164, 170 str.). Tai, mūsų požiūriu, viena kitą naikinančios funkcijos. Naujame BPK neįtvirtinta prokuroro aktyvi ir kasdienė ikiteisminio tyrimo kontrolė. Juk pats savęs nekontroliuosi, taip pat nekontroliuosi to, ką pats numatei; čia galima kalbėti tik apie savikontrolę arba kontrolę pagal pavaldumą, jeigu kontroliuojama kito prokuroro veikla. Šios kontrolės formos jokių būdu negali pakeisti nusikaltimų tyrėjo, savarankiškai ir nepriklausomai atliekančio tyrimą, procesinės kontrolės.

Ikiteisminis nusikaltimų tyrimas gali tapti veiksmingas, jeigu jis bus organizuojamas atsižvelgiant į funkcijų pasidalijimą. Nusikaltimo tyrimas turi būti atskirtas nuo nusikaltimo tyrimo kontrolės ir bendro darbo organizavimo. Konkrečių nusikaltimų tyrimas suponuoja ir to tyrimo organizavimą. Bet tai neturi nieko bendra su sąlygų nusikaltimų tyrimui sudarymu (ryšiai, transporto priemonės, organizacinės technikos priemonės, darbo vieta ir kt.). Jas turi sudaryti nusikaltimų tyrimo įstaigų administracija, ir tai nėra nusikaltimo tyrimo organizavimo elementas.

Gali kilti klausimas, ar būtina dviejų rūšių ikiteisminio tyrimo kontrolė: prokuroro ir ikiteisminio tyrimo teisėjo. Ar neatsitiks taip, kad daug auklių – vaikas be nosies. Galbūt geriau viena veiksminga kasdienė ir aktyvi kontrolė (ne tik tada, kai gaunamas skundas). Apsispręsti paduoti skundą dėl nusikaltimo tyrėjo veiksmų, ypač tada, kai įtariamasis yra suimtas, dėl daugelio priežasčių yra ne taip paprasta. Ilgus metus dirbantieji ir dirbusieji praktinį darbą tai gerai žino.

Baudžiamasis procesas turėtų būti apsaugotas ir iš vidaus, ir iš išorės. Tam suformuluotas ir principas: įrodinėjimo ir gynybos būdai, priemonės ir pateikiama medžiaga (įrodymai, duomenys ir kt.) turi būti nepriekaištingi, t. y. atitikti įstatymų keliamus reikalavimus. Galiojantis baudžiamojo proceso įstatymas numato tik vieną apsigynimo nuo įvairių klastočių ar fiktyvių įrodymų priemonę, tačiau ji gali būti taikoma labai nedideliame procese dalyvaujančių asmenų būriui. Tai neteisėtas gynybos priemonės naudojantis gynėjo nušalinimas (BPK 49 str.). Manychiau, kad fiktyvių įrodymų, kitos gimanosios ar kaltinamosios medžiagos pateikimas ikiteisminiame tyrime bei teisme, neatitinkančių įstatymo reikalavimų įrodinėjimo bei gynybos būdų ir priemonių panaudojimas (pvz., nusikaltimo pėdsakų slėpimas) turi būti griežtai smerkiamas ir užkardytas. Visi yra lygūs prieš įstatymą tiek teisių, tiek pareigų atžvilgiu (išskyrus specialias kai kurių proceso dalyvių – įtariamojo ar pareigūnų – teises ir pareigas). Išimtis negali būti taikoma nei įtariamajam ir jo šeimos nariams. Įtariamojo (kaltinamojo) šeimos nariai ar artimieji giminaičiai turi teisę atsisakyti duoti parodymus arba neatsakyti į kai kuriuos pateiktus klausimus (BPK 82 str. 2 d.), bet iškraipyti tiesą (meluoti), teikti klastotes – neleistina. Tos pačios nuostatos turėtų būti taikomos ir įtariamiesiems (kaltinamiesiems). Mano nuomone, kai kada neteisingai manoma, kad viena iš įtariamųjų gynybos priemonių yra melagingų parodymų davimas; tokią pat „privilegiją“ norima suteikti ir įtariamųjų giminėms bei artimiesiems giminaičiams. Mano supratimu, tai nepagrįstas humaniškumas. Humaniškumas nusikaltėlio atžvilgiu nepaisant visos visuomenės interesų. Įtariamajam (kaltinamajam) reikia sudaryti visas galimas sąlygas aktyviai gynybai, bet klastoti įrodymus, duomenis, naudoti neteisėtus būdus ginamajai medžiagai gauti, slėpti ar naikinti pėdsakus, kaip ir klastoti kaltinamąją medžiagą, taikyti neteisėtus nusikaltimų tyrimo metodus – yra nusikaltimai teisingumui.

Manychiau, kad neteisėtai gauta arba suklastota medžiaga, melagingi parodymai turi būti pripažinti niekiniais, o jų autoriai traukiami baudžiamajon atsakomybėn. Tam Baudžiamajame kodekse turėtų būti numatyti atitinkami nusikaltimai. Manychiau, kad šie nusikaltimai baudžiamajame teisėje dar pakankamai neišryškinti (BK 231–238 str.) ir dar ne visų rūšių pasikėsinimai į ikiteisminį tyrimą ir teisminį nagrinėjimą baudžiamajame teisėje yra įvertinti.

Labai svarbios yra ikiteisminio tyrimo reglamentavimo ribos. Pagrindinis tikslas nustatant procesinio reglamentavimo ribas yra suteikti maksimalią erdvę procesinei veiklai bei kriminalistinei taktikai, nepažeidžiant dalyvaujančių procese žmonių teisių bei garantuojant pareigų realizavimą. Mūsų požiūriu, čia reikėtų detalai reglamentuoti ne tai, kas leidžiama, o tai, kas draudžiama. Atrodo, kad vienodai nepriimtina visai neregamentuota „kūryba“ (veikla) ir perdėtas reglamentavimas. Detalizuojant tai, kas išsakyta, reikėtų nagrinėti tris problemas.

Pirma, priimant Baudžiamojo proceso kodeksą, jo papildymus bei pakeitimus, kartu būtina pagalvoti, ar visos mokslo ir technikos naujovės, kurias rekomenduoja kriminalistika ar atsiradusios praktiškai tiriant nusikaltimus, yra tinkamai legalizuotos. Jau dabar reikėtų susirūpinti dėl apklausos, parodymų atpažinti „per atstumą“ legalizavimo ir ikiteisminio tyrimo pareigūnams suteikti teisę skirti ekspertizės. Kaip jau buvo minėta, pagal galiojantį BPK mokslo ir technikos panaudojimas ekspertizės forma yra neprieinamas ikiteisminio tyrimo pareigūnams ir net prokurorams, kurie negali savarankiškai jos paskirti. Ekspertizė skiriama ikiteisminio tyrimo teisėjo sprendimu. Kodėl? Kas galėtų tai paaiškinti?

Antroji problema – perdėm detalus kai kurių ikiteisminio tyrimo veiksmų reglamentavimas. Dėl kokių priežasčių BPK 186 str. 2 d. reikėjo taip detalai ir nepagrįstai reglamentuoti nepilnamečio liudytojo apklausa: „nepilnamečio liudytojas ir nukentėjusysis, jaunesnis negu keturiolikos metų, ikiteisminio tyrimo metu paprastai apklausiamas ne daugiau kaip vieną kartą“. Kodėl ne daugiau kaip vieną kartą? Atsižvelgus į tyrimo (tardymine) situaciją pirmoji apklausa gali būti tik pilotazinio pobūdžio, siekiant nustatyti nepilnamečio požiūrį į nusikaltimą, jo suinteresuotumą ir kita. Ši informacija būtina siekiant gauti objektyvius parodymus ne tik iš nepilnamečių. Gali būti ir kitų priežasčių, dėl kurių būtina antrą ir trečią kartą apklausti nepilnamečių: tiriant nusikaltimą atsirado naujų epizodų, nauji, anksčiau nežinomi įtariamieji, t. y. naujos aplinkybės, kurių numatyti pirmą kartą apklausiant nepilnamečių buvo neįmanoma.

Baudžiamojo proceso kodekso 186 str. buvo numatyta, kad nepilnamečių liudytoją ar nukentėjusį apklausia ikiteisminio tyrimo teisėjas. Ar rengiant BPK buvo numatyta, kad daug nusikaltimų daro nepilnamečiai, kur visi proceso dalyviai, išskyrus nusikaltimo tyrėjus, yra nepilnamečiai. Tai kodėl nenumačius, kad nusikaltimus, susijusius su nepilnamečiais, tiria ikiteisminio tyrimo teisėjai. Juk tokiose bylose pagrindinis veiksmas yra nepilnamečių apklausa. Ši nuostata, beje, tik įsigaliojus kodeksui buvo pakeista lankstesne: ikiteisminio tyrimo teisėjas apklausia nepilnamečius esant tam tikroms, įstatyme numatytoms sąlygoms (atvejais) [15]. Pabrėžiu, kad tokių perdėm detalai reglamentuotų veiksmų BPK yra ir daugiau.

Mūsų supratimu, kaip teigiama pavyzdį reglamentuojant ikiteisminio tyrimo veiksmus naujame BPK galima nurodyti eksperimento reglamentavimą (BPK 197 str.). Šiame straipsnyje nurodyta: „Siekiant patikrinti liudytojų, nukentėjusiųjų, įtariamųjų parodymus ar versijas galima atkurti įvykio situaciją, aplinką, asmens veiksmus ir kitas aplinkybes ir atlikti reikiamus bandymus“. Procesiškai aišku ir kartu palikta erdvės kriminalistikai.

Trečioji problema determinuota to, kad nusikaltėliai daro nusikaltimus naudodamiesi naujausia ir dar net neapčiuota technika. Jie nelaukia nei mokslinių tyrimų, patvirtinančių technikos patikimumą, nei kol ji bus legalizuota norminiuose aktuose. Dėl to pastaruoju metu nusikaltimai daromi taikant sudėtingus nusikaltimo būdus, naujausias ryšių priemones. Baudžiamajame procese nusikaltimų tyrimų procedūros taip pat turėtų būti lankstesnės, kad nereikėtų laukti, kol bus papildyti įstatymai.

Norėtusi išreikšti nuomonę, kad nusikaltimui atskleisti bei rengiamam nusikaltimui užkardyti būtų galima leisti panaudoti ir įstatymo nenumatytas priemones, jeigu jų panaudojimas nepažeidžia BPK numatytų asmenų teisių, netrukdo eiti pareigų, užtikrina žmonių gyvybės, sveikatos, turto saugumą. Už tokių priemonių panaudojimą kiekvienu atveju atsakytų tokias priemones panaudojęs nusikaltimo tyrėjas. Kiekvienas atskiras įstatymo nenumatytos priemonės panaudojimas, jos atitiktis baudžiamojo proceso dvasiai, numatytoms teisių ir pareigų garantijoms yra vertinama teismo. Panaudotos priemonės, pažeidžiančios proceso dalyvių teises, ribojančios jų pareigų vykdymą, pripažįstamos niekinėmis.

Panagrinėjome ne visus esminius ikiteisminio nusikaltimų tyrimo modeliavimo klausimus, ne-nagrinėjome labai svarbių klausimų, susijusių su ikiteisminio tyrimo stadijomis, terminais, įrodymais ir jų vertinimu. Ikiteisminio tyrimo baudžiamajame procese problematikos vienoje publikacijoje išnagrinėti neįmanoma. Galima tik nurodyti kai kurias problemas bei pagrįsti jų sprendimo būtinybę.

Išvados

1. Naujas, dabar galiojantis Baudžiamojo proceso kodeksas varžo nusikalstamų veikų procesą.
2. Ikiteisminį nusikaltimų tyrimą baudžiamojo proceso aspektu galima apibūdinti kaip autonomišką baudžiamojo proceso dalį, reglamentuojančią (reguliuojančią) veiklą, kurios tiesioginė paskirtis yra greitas ir išsamus nusikaltimų išaiškinimas (tyrimas).
3. Ikiteisminio tyrimo baudžiamajame procese reguliavimas turėtų sudaryti teisinę erdvę ištirti sudėtingiausius nusikaltimus, taikyti visus nusikaltimų tyrimų metodus bei nustatyti tobulą nusikaltimų tyrimo organizavimo procesą; užkardyti veiksmus, trukdančius išaiškinti nusikaltimus; skatinti legalias nusikaltimų tyrimo galimybes, būti atviras mokslui ir pažangai; neleisti patraukti baudžiamajon atsakomybės nekaltų asmenų, garantuoti, kad nebus pažeistas visų dalyvaujančių procese žmonių orumas, pagarba privačiam gyvenimui, užtikrinti jų saugumą ir procesinių teisių įgyvendinimą.
4. Nagrinėjant ikiteisminio tyrimo paskirtį išskiriami šie uždaviniai: greitai ir išsamiai išaiškinti padarytus nusikaltimus (tyrimas) ir laiku užkardyti rengiamus nusikaltimus (prevencija).
5. Naujasis Baudžiamojo proceso kodeksas ignoruoja vieną iš fundamentaliųjų ikiteisminio tyrimo principų – nusikaltimo tyrėjo savarankiškumo ir nepriklausomumo principą. Pagal dabar galiojančią Baudžiamojo proceso kodeksą nėra asmens, kuris tirtų nusikaltimą ir būtų atsakingas už tyrimą.
6. Ikiteisminio tyrimo reglamentavimas neturėtų trukdyti įgyvendinti procesinę veiklą ir kriminalistikos nuostatas, garantuojant dalyvaujančių procese žmonių teises.

LITERATŪRA

1. Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodeksas // Valstybės žinios. 2002. Nr.37–1341.
2. Lietuvos Respublikos generalinio prokuroro įsakymas „Dėl ikiteisminio tyrimo terminų kontrolės tvarkos ir rekomendacijų patvirtinimo“ // Valstybės žinios. 2003. Nr. 25.
3. Lietuvos Respublikos generalinio prokuroro įsakymas „Dėl ikiteisminio tyrimo pradžios registravimo tvarkos ir rekomendacijų patvirtinimo“ // Valstybės žinios. 2003. Nr. 39–1807.
4. Lietuvos Respublikos generalinio prokuroro įsakymas „Dėl rekomendacijų patvirtinimo“ // Valstybės žinios. 2004. Nr.33– 1094.
5. Lietuvos Respublikos generalinio prokuroro įsakymas „Dėl rekomendacijų patvirtinimo“ // Valstybės žinios. 2004. Nr.145–5294.
6. Lietuvos Respublikos generalinio prokuroro įsakymas „Dėl rekomendacijų dėl baudžiamosios atsakomybės juridiniams asmenims taikymo patvirtinimo“ // Valstybės žinios. 2004. Nr.173–6429.
7. Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas // Valstybės žinios. 2000. Nr. 89 – 2741.
8. Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso komentaras. – Vilnius, 2003. T. I.
9. Бурданова В. С. Поиски истины в уголовном процессе. СПб: Юридический центр Пресс, 2003.
10. Ažubalytė R. Diskrecinis baudžiamasis persekiojimas: teoriniai pagrindai, taikymo problemos ir perspektyvos Lietuvoje: daktaro disertacija, socialiniai mokslai, teisė (01 S). – Vilnius: LTU, 2002.
11. Ancelis P., Ažubalytė R. Possibilities of Cohering Procedural Forms of Prosecution in the European Union Countries // First Year in the European Union: current legal issues. – Riga, 2005.
12. Panomariovas A. Parengtinio (ikiteisminio) tyrimo duomenų paslaptis baudžiamajame procese // Jurisprudencija. 2002. T. 29 (21).
13. Gušauskienė M. Ikiteisminio tyrimo teisėjas – žmogaus teisių garantas // Jurisprudencija. 2004. T. 57 (49).
14. Panomariovas A. Asmens privataus gyvenimo paslaptis ir su ja susijusios problemos baudžiamajame procese // Jurisprudencija. 2001.T. 23 (15).
15. Panomariovas A. Ikiteisminio tyrimo kontrolės teoriniai diskusiniai aspektai // Jurisprudencija. 2004. T. 59 (51).

The Theoretical Grounds of Pre-Trial Investigation

Prof. Habil. Dr. Samuelis Kuklianskis

SUMMARY

In recent years a number of advantages have been achieved in searching for traces of a criminal offence, taking those traces, and methods and means of investigation have been improved. Nevertheless, regulations concerning the pre-trial investigation and the whole prosecution are not up to date in the sense that technical advantages are constantly being improved. Moreover, such regulations may often become an obstacle in developing the discussed field of law which really needs to be changed. While a traditional (very often – ritual) procedural form of a trial can be justified/approved due to society's traditional approach and continuity of traditions, a pre-trial investigation of a case which is restricted by detailed regulations often becomes an obstacle while establishing the truth, finding the suspects and prosecuting dynamically and effectively.

After a new Code of Criminal Procedure came into force on 1 May 2003, procedural forms of investigation of criminal offences used in interrogation and preliminary investigation and investigators with their authorizations were replaced by the pre-trial investigation and, correspondingly, officers of the pre-trial investigation. The problems of regulations of pre-trial investigations are discussed in the article.

The author analyses the task of pre-trial investigation, also the principles of criminal procedure and the most important for pre-trial investigation aspects of their.

Considering that joint action to accelerate and simplify the working of the criminal justice system must take due account of the requirements laid down in particular in Articles 5 and 6 of the European Convention on Human Rights.

